

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет історії та філософії

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

на тему: **«Національна політика уряду Російської імперії та її
втілення в українському питанні (друга половина XIX –
початок XX ст.)»**

«National policy of the Government of the Russian Empire and its implementation in the
Ukrainian issue (second half of the nineteenth and early twentieth centuries)»

Виконав: студент денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія

Путенко Василь Васильович

Керівник д.і.н., проф. Хмарський В. М. _____

Рецензент к.і.н., доц. Луговий О. М.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ 5 від 28.11.2019 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ р.

Оцінка _____ / _____ / _____

(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Гребцова І. С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ	
1.1. Джерельна база теми.....	7
1.2. Історіографія проблеми.....	13
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ЕПОХУ ЛІБЕРАЛЬНИХ РЕФОРМ	
2.1. Російська імперія напередодні та на початку суспільних реформ	18
2.2. Національне питання в Російській імперії та імперська політика.....	25
2.3. Українське національне питання в діяльності уряду.....	31
РОЗДІЛ 3. ПЕРІОД РЕАКЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ТА ЙОГО ВІДЗЕРКАЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ	
3.1. Становище Російської імперії на середину 70-х – початок 90-х рр. ХІХ ст.....	41
3.2. Ставлення уряду до національного питання.....	48
3.3. Українське національне питання в роки реакції та тиску.....	54
РОЗДІЛ 4. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ	
4.1. Загальна характеристика Російської імперії.....	63
4.2. Імперська політика щодо національного питання	71
4.3. Українське національне питання в останній період імперії.....	78
ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	89
ДОДАТКИ.....	100

ВСТУП

Український національний рух зародився на території Російської імперії у колах козацької старшини, під впливом історичних процесів у Європі кінця XVIII ст. У другій половині XIX століття відбувається його активізація і піднесення на вищий щабель розвитку. Започаткований патріотичною інтелігенцією він прагнув зберегти українську самобутність, мову, історію, культуру яка непокоїла царських чиновників. Вже наприкінці століття, внаслідок чергового царського погрому відбувається радикалізація даного руху. На противагу культурницьким гаслам з'являється нове завдання – боротьба за самостійність українських земель. Початок XX ст. характеризується пом'якшенням національної політики уряду. Український національний рух переростає в політичну площину. Зокрема, маніфест від 17 жовтня 1905 року дарував громадські свободи, а також скасовував Валуєвський циркуляр та Емський указ.

Національна політика уряду Російської імперії щодо українського руху в період з 1908-1917 рр. характеризувалася політичною реакцією, а згодом цілковитим згортанням. Процес активізації суспільно-політичного життя можна виразно простежити за матеріалами періодичної преси, діяльністю напівлегальних гуртків, політичних організацій, а також роботою правоохоронних і цензурних міністерств. В цей період був наданий потужний поштовх розвитку періодичної преси. Різноманіття ідейних течій і вибух активності друкованих видань були обумовлені пом'якшенням цензури в результаті реформ 60-х рр. XIX століття.

Актуальність обраної теми полягає в тому, щоб збагнути сьогодення треба уміло звернутися до минулого. Оскільки історія поділяється на домодерну і модерну історію, то особливу увагу для розуміння сучасності має вивчення модерної епохи. В модерній епохі є три великих періоди які сформували сучасну Україну. Це період Російської імперії, доба Радянського Союзу і сучасний період. Для розуміння сучасного періоду треба розуміти не тільки те, що було в радянський час, а те як сформувалася радянська епоха і

чому вона виникла. Останнім часом вважається, що самодержавство загинуло під своїми уламками під час Першої світової війни коли соціальні питання були гострими, так як і говорить радянська історіографія. Але насправді, крім соціальних питань були ще питання національні.

Сьогодні відбувається формування сучасної української нації, тому важливо зрозуміти як і в яких умовах формувався український національний рух. Крім цього, пояснити як до нього ставився імперський уряд і його існування за радянської доби. Це є однією із сторін актуальності. Друга сторона актуальності полягає у вивченні досвіду і помилок уряду в національній політиці Російської імперії. Вона може бути корисною для розуміння національної політики сучасного уряду України. Оскільки Україна є багатонаціональною державою і тому гнучке розв'язання національного питання має сьогодні неабияке значення.

Мета роботи – на основі аналізу літератури та джерел, за даною темою, дослідити еволюцію, основні періоди, методи здійснення національної політики уряду Російської імперії щодо українського питання.

Для досягнення поставленої мети, передбачається вирішити наступні **завдання:**

- Проаналізувати стан джерельної бази теми та історіографію проблеми.
- Дослідити Російську імперію напередодні та на початку суспільних реформ.
- Розкрити національне питання в Російській імперії та імперську політику.
- Охарактеризувати українське національне питання в діяльності уряду.
- Визначити становище Російської імперії на середину 70-х – початок 90-х рр. XIX ст.
- Розповісти про ставлення уряду до національного питання.
- Висвітлити українське національне питання в роки реакції та тиску.
- Розкрити загальну характеристику Російської імперії.

- Пояснити імперську політику щодо національного питання.
- Дослідити українське національне питання в останній період імперії.

Об'єкт дослідження – уряд російської імперії другої половини XIX – початку XX століття, з огляду впливу на нього царської влади.

Предметом дослідження виступає національна політика Російської імперії в діяльності уряду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють значний проміжок часу, від 1855 до 1917 року. Нижньою хронологічною межею дослідження вважається 1855 рік. Це дореформений період, коли Олександр II вступає на престол. Верхньою хронологічною межею зазначено 1917 рік. Це період, коли Микола II і царська сім'я була відправлена до Тобольська. Згодом, владу захопили більшовики, а в країні розпочалася громадянська війна.

Територіальними межами дослідження виступає територія українських земель у складі Російської імперії.

Дослідницька методика роботи являє собою сукупність загальнонаукових і спеціально історичних методів дослідження. Серед загальнонаукових методів було використано: метод порівняння, аналіз та синтез, індукція та дедукція і історичний та логічний методи. В ході дослідження застосовувалися такі спеціально історичні методи як:

- Історико-порівняльний метод дозволяє шляхом зіставлення встановити схожість і відмінність національної політики імператорів та урядів.
- Історико-типологічний метод дозволяє проаналізувати досліджуваний об'єкт разом з соціальними відносинами і політичними процесами.
- Історико-генетичний метод показує причинно-наслідкові зв'язки і виявляє закономірності, що діяли в процесі формування поглядів імператорів на національно-державні пріоритети країни.
- Історико-системний метод, за допомогою якого царські погляди на методи реалізації та захисту національно-державних інтересів представляються як важлива складова частина консервативної ідеології в цілому.

Джерельна база теми та історіографія проблеми висвітлена в першому розділі роботи. За видовою класифікацією джерела із зазначеної теми поділяються на документальні (акти, правочинні документи, статистичні матеріали) та наративні (листи, мемуари та спогади, власні праці, щоденники).

Апробація результатів дослідження оприлюднена в доповідях та виступах на: 72-ій звітній студентській науковій конференції ОНУ ім. І. І. Мечникова (Одеса, 2016); 73-ій звітній студентській науковій конференції ОНУ ім. І. І. Мечникова (Одеса, 2017).

У вступі розкриваються теоретичні питання дослідження даної теми. Перший розділ присвячений дослідженню джерельної бази та історіографії проблеми. У другому розділі розкривається становище Російської імперії напередодні та на початку суспільних реформ Олександра II (1855-1881 рр.), характеризується національна політика і українське національне питання в діяльності уряду. Третій розділ досліджує становище країни при Олександрі III (1881-1894 рр.), пояснює ставлення уряду до національного питання в тому числі українського. У четвертому розділі висвітлена загальна характеристика Російської імперії при Миколі II (1894-1917 рр.) його відношення до національної політики і українського національного питання.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному вивченні заходів скерованих проти національних рухів, зокрема на українських землях за період правління трьох імператорів яка підтверджується різноманітними історичними джерелами. Їхнє створення і підписання міністрами та царем було послідовним, але на місцях воно не повністю реалізовувалось та не завжди відповідало дійсності. Ось чому національний рух був настільки стрімким та бурхливим в період імперських заборон.

Структура роботи визначена метою та завданнями. Дипломна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури (139 найменувань) і додатків. В додатках представлені портрети імператорів, а також повний текст Валуєвського циркуляру та Емського указу. Загальний обсяг роботи 104 сторінок, з них 88 сторінок основного тексту.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження були зроблені наступні висновки:

Становище українських земель за часів імператора Миколи I з 1825 по 1855 рр. характеризувалось придушенням будь-яких суспільно-політичних проявів. Недарма імператор увійшов в історіографію як «жандарм Європи». Глибоку кризу, що назрівала, спричинила Кримська війна. Безпосередній поштовх реформам дала смерть царя Миколи I в 1855 році. З приходом до влади молодого царя Олександра II в країні розпочалася «епоха великих реформ»: відміна кріпосного права, земська і судова реформа тощо. Хоча реформи були буржуазними перетвореннями, але вони зміцнили урядовий апарат самодержавної імперії.

Імперська політика щодо етносів Російської імперії від 1831 р. виявляла тенденцію до зростання репресій і посилення уніфікації. Якщо за Миколи I політику визначав саме цей принцип, то в 60-х роках на передній план висуваються адміністративна уніфікація і мовно-культурна русифікація. Реакція Олександра II на січневе повстання 1863 року була ще більш рішучішою, аніж за Миколи I. Водночас зазнала дискримінації католицька церква. На початку 1860-х рр. відроджується український національний рух, а разом з ним і культурно-просвітницькі організації – громади. При Олександрі II відбулися істотні зміни у ставленні до смуги осілості євреїв.

Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 року – це таємне розпорядження МВС Валуєва до цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською» мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, навчальних і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури. Наслідком Валуєвського циркуляру стало продовження політики зросійщення і репресій. Якщо в 1860-1863 рр. друком з'явилося 114 назв книжок українською мовою, то у 1864-1869 рр. це число зменшилося до 24 назв. Перестали діяти недільні школи, послабилась праця в громадах, частина членів яких була заарештована й заслана. Хоча незважаючи на це Петро Олександрович вважав, що

Королівство Польське, Велике князівство Фінляндське та прибалтійські провінції повинні знаходитися в іншому особливому положенні. В той же час, він не визнавав самостійності українського та білоруського народів.

На середину 70-х рр. XIX ст. відбувається продовження реформ в країні. 12 квітня 1865 року майбутнім цесаревичем став Олександр. Великою подією в житті спадкоємця престолу стала російсько-турецька війна 1877-1878 рр. В кінці 70-х років XIX ст. в Російській імперії починається глибока внутрішня криза. Всі події відбувалося в надзвичайних умовах, оформлених в лютому 1880 р. створенням Верховної розпорядчої комісії з охорони державного порядку. 29 квітня 1881 року новий імператор проголосив, що буде охороняти єдиновладдя.

Російська держава на кінець XIX ст. являла собою багатонаціональну країну. Фінляндія на відміну від Польщі не тільки не втратила ніяких ознак державності, але навіть придбала їх. Після вбивства терористами імператора Олександра II по країні прокотилася хвиля єврейських погромів. Уряд на Кавказі проводив русифікацію краю. Якщо Олександр II дивився на надзвичайні заходи, що вживаються в Польському царстві і західних губерніях, як на тимчасові, в Фінляндії та Прибалтиці намагався проводити компромісну лінію, намагаючись не викликати загострення неприязні до імперії, то спадкоємець престолу був прихильником жорстких заходів.

На початку 70-х рр. XIX ст. відновлює свою діяльність громадівський рух. У 1873-1876 рр. запрацював ПЗВ ІРГТ. Розв'язкою протистояння між М. В. Юзефовичем та вищезгаданою інституцією стало підписання Олександром II в 1876 році Емського указу. Було заборонено видавати книги українською мовою, закрито ПЗВ ІРГТ у Києві, припинено видання «Киевского телеграфа», ліквідовано громади і тд. Давайте розглянемо постать відомого редактора М. Н. Каткова. Маніфест Олександра III від 29 квітня 1881 року про затвердження самодержавства викликає в останнього бурю захоплення. Михайло Никифорович відзначав, що кожен народ мав право на розвиток своєї мови, культури, традиції, якщо вони не йшли врозріз з державними інтересами.

Микола II вступив на престол з твердим наміром слідувати політичному курсу свого батька. Для утримання революції потрібна одна переможна війна, і 26 січня 1904 року вона розпочалася, викликана зіткненням інтересів Росії і Японії. Маніфест від 3 листопада 1905 року крім надання громадянських прав, скасував славнозвісний Емський указ. Співпраця самодержавства з I і II державними Думами виявилася неможливою, а III Дума підтримала уряд П. А. Столипіна. Влітку 1914 року країна виявилася втягнутою в Першу світову війну. 2 березня 1917 року був сформований Тимчасовий уряд на чолі Г. Є. Львовим. У квітні 1918 року сім'я Романових була розстріляна.

Офіційною ідеологією при Миколі II став консервативний націоналізм. Уже в 1908 році від фінської автономії нічого не залишалося. Незадовго до Лютневої революції 1917 року російський уряд став схилитися до думки створення в Польщі самостійної держави. Фактично передбачалося поширити на Прибалтійські губернії загальноросійські норми дворянських станових організацій. У своїх доповідях адресованих цареві в 1910-1913 рр., Воронцов-Дашков відзначав, що обстановка на Кавказі стабільна. Різке загострення аграрного питання змусили самодержавство поглянути на Сибір як на джерело додаткового земельного фонду. Подальшими діями російського уряду було введення паспортної системи.

Імператор не розглядав українців як національність. У міру відступу революції царизм закривав культурно-просвітницькі організації (просвіти). У I державній Думі українська фракція складалася з 45 делегатів. Її політичною платформою була автономія України. У II Думі існувала українська парламентська група. Програма кадетів передбачала право українців на культурне самовизначення. Столипінський циркуляр 1910 року – це розпорядження губернаторам, підписане МВС П. А. Столипіним, з вимогою припинити реєстрацію інородчеських національно культурно-просвітницьких товариств. У березні 1914 року імперська влада заборонила відзначати сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка. Надалі українське національне питання поступалось нагальним соціальним проблемам.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА:

Опубліковані джерела

Документи і матеріали

1. Воронцов-Дашков И. И. Всеподданнейшая записка по управлению Кавказским краем. СПб: Государственная Типография, 1907. С. 108-117.
2. Записки графа Д. Н. Толстого. М. : Политиздат, 1885. Ч. 2. 70 с.
3. Кони А. Ф. собрание сочинений в 8 томах. М. : Academia, 1933. Т. 2. 596 с.
4. Макаров А. А. Объяснительная записка по «мусульманскому вопросу». М. : Наука, 2002. № 1. С. 61-68.
5. Полный сборник платформ всех русских политических партий. СПб. : Изд.-во «ННШ», 1906. 130 с.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье (1881-1913 гг.). СПб. : Гос. публ. б-ка, 1885. Т. 1. 761 с.

Листи

7. Дорошкевич О. К. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна. СПб. : Азбука, 1987. Кн. III. С. 9-13.

Мемуари та спогади

8. Витте С. Ю. Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III (1849-1894 гг.). М. : Соцэкгиз, 1960. Т. 1. 556 с.
9. Витте С. Ю. Воспоминания: Царствование Николая II. Берлин: Слово, 1922. Т. 2. 488 с.
10. Воспоминания Б. Н. Чичерина Б. Н. : земство и московская дума. М. : Изд.-во «Север», 1934. 372 с.
11. Воспоминания великого князя Александра Михайловича Романова. М. : Харвест, 2004. 375 с.
12. Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Д. А. Милютин 1860-1862 гг. / под. ред. Л. Г. Захаровой. М. : Томск, 1961. 469 с.

13. Воспоминания Е. М. Феокистова: за кулисами политики и литературы, (1848-1896 гг.) / под. ред. Ю. Г. Оксмана. М. : Новости, 1991. 460 с.
14. Константин Петрович Победоносцев и его корреспонденты: воспоминания. М. : Харвест, 2003. Т. 1. 448 с.
15. Милюков, П. Н. Воспоминания (1859-1917 г.). М. : Политиздат, 1991. Т. 2. 399 с.
16. Отречение Николая II. Воспоминания очевидцев. Л. : Изд.-во «Красная газета», 1927. 248 с.

Праці

17. Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці в 2-х т. К. : Наукова думка, 1970. Т. 2. 595 с.
18. Катков М. Н. Государство и национальность // Московские ведомости. 1867. № 4. С. 422-428.
19. Катков М. Н. Задачи Общества Святой Нины. Русский язык как средство объединения кавказских племён // Московские ведомости, 1865. № 20. С. 605-619.
20. Катков М. Н. История присоединения Грузии // Московские ведомости, 1867. № 32. С. 108-124.
21. Катков М. Н. Неудачи русской национальной политики в Западном крае и их причины // Московские ведомости, 1897. № 13. С. 141-158.
22. Катков М. Н. Польское восстание не есть восстание народа, а восстание шляхты и духовенства // Московские ведомости. 1897. № 130. С. 298-314.
23. Катков М. Н. Права и положение русского языка в Прибалтийском крае // Московские ведомости, 1865. № 9. С. 423-436.
24. Катков М. Н. Причины живучести польского чувства только в той части Польши, которая присоединена к России // Московские ведомости. 1863. № 54. С. 349-367.
25. Катков М. Н. Событие 1-го марта // Московские ведомости. 1897. № 62. С. 116-135.

26. Катков М. Н. Совпадение интересов украинофилов с польскими интересами // Московские ведомости, 1863. № 7. С. 322-339.
27. Катков М. Н. Цельность и однородность русского государства // Московские ведомости. 1887. № 254. С. 878-890.

Щоденники

28. Дневник А. С. Суворина. М. : Изд.-во Л. Д. Френкель, 1923. 496 с.
29. Дневник генерала А. Н. Куропаткина. М. : Гос. публ. ист. б-ка России, 2010. 455 с.
30. Дневник Д. А. Милютина (1873-1875 гг.). М. : Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина, 1947. Т. 1. 253 с.
31. Дневник Е. А. Перетца, государственного секретаря (1880-1883 гг.). М. : Издательский дом «Дело», 2018. 512 с.
32. Дневники императора Николая II (1894-1918 гг.): в 2 т. М. : РОССПЭН, 2013. Т. 2. 784 с.
33. Дневник П. А. Валугева, министра внутренних дел (1861-1864 гг.) / под ред. П. А. Зайончковского. М. : Наука, 1961. Т. 1. 422 с.
34. Никитенко А. В. Записки и дневник (1804-1877 гг.) в 3-х книгах. М. : тип. А. С. Суворина, 1973. Т. 1. 642 с.
35. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885 рр.) в 2-х т. К. : Наукова думка, 1994. Т. 1. С. 116-129.
36. Ламздорф В. Н. Дневник (1891-1896 гг.). М. : Academia, 1934. 407 с.
37. Половцов А. А. Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. М. : Наука, 1966. Т. 1. 549 с.
38. Тютчева А. Ф. При дворе двух императоров (воспоминания и фрагменты дневников фрейлины двора Николая I и Александра II). М. : Советская Россия, 1990. 47 с.

ЛІТЕРАТУРА

39. Административно-территориальное устройство России: история и современность. М. : Олма-пресс, 2003. 318 с.
40. Аманжолова Д. А., Кулеев, С. В. Национальная политика России: история и современность. М. : АСТ, 1997. 679 с.
41. Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш. Николай II. Исторические портреты. СПб : Изд.-во «Вопросы истории», 1993. № 2. С. 58-76.
42. Балугев Б. П. Политическая реакция 80-х годов XIX века и русская журналистика. М. : Полиграф, 1971. 316 с.
43. Бережная Л. А., Будницкий О. В., Долбилов М. Д. Западные окраины Российской империи. М. : Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.
44. Боханов А. Н., Горинов М. М. История России с древнейших времён до конца XX века в 3-х книгах / под ред. А. Н. Сахарова. М. : АСТ, 2001. 608 с.
45. Боханов А. Н. Император Александр III. М. : Русское слово, 1998. 512 с.
46. Васильев А. В. Законодавство та правова система дореволюційної Росії: навч. посіб. СПб. : Наука, 2004. 224 с.
47. Великі реформи в Росії 1856-1874 рр. : збірник / під ред. Л. Г. Захарової, Б. Еклофа, Дж. Бушнелл. М. : Вид.-во Московського ун-та, 1992. 336 с.
48. Виноградова Н. Н. Коронація Александра II: образ влади глазами современников. Волгоград: Вестн. волгогр. гос. ун-та, 2008. № 2 (14). С. 28-36.
49. Волк С. С. Народная воля (1879-1882 рр.). М. : Наука, 1966. 490 с.
50. Всесвітня історія : навч. посіб. / Ю. М. Алексєєв, А. Г. Вертегел, О. О. Казаков. К. : Каравела, 2006. 240 с.
51. Гроссман Л. П. Бархатный диктатор. М. : АСТ, 2011. 475 с.
52. Грушевський М. С. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. Відень: Закордонне бюро і склад видань, 1922. 212 с.

53. Грушевский М. С. Освобождение России и украинский вопрос. СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1907. 301 с.
54. Дамешек Л. М. Внутренняя политика царизма и народы Сибири (XIX – начало XX века). Иркутск: Изд.-во Иркут. ун-та, 1986. 168 с.
55. Дамешек Л. М., Ремнев А. В. Сибирь в составе Российской империи. М. : Новое литературное обозрение, 2007. 368 с.
56. Даниелян Г. Г. Генерал граф Лорис-Меликов: его жизнь, военная и государственная деятельность. Ереван : Изд.-во «Шушан», 1997. 160 с.
57. Даудов А. Х. Сущность и особенности национальной политики России: история и современность. СПб. : Санкт-Петербургский гос. ун-т, 2013. № 15. С. 7-16.
58. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX века). СПб. : ЛИСС, 1998. 1000 с.
59. Энгельгардт А. Н. Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати (1703-1903). М. : Издание А. С. Суворина, 1904. 395 с.
60. Егоров А. Н. Толерантность и национализм (на материалах полемики по «украинскому вопросу» в России начала XX века). Череповец: Изд.-во История и современность, 2015. № 1. С. 21-23.
61. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М. : Высшая школа, 1983. 352 с.
62. Жилияр Пьер. Император Николай II и его семья. СПб : Изд.-во «Ковчег», 1990. 284 с.
63. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. М. : Мысль, 1978. 288 с.
64. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия. М. : Мысль, 1970. 444 с.
65. Захарова Л. Г. Александр II и отмена крепостного права в России. М. : РОССПЭН, 2011. 718 с.
66. Захарова Л. Г. Александр II: Российские самодержцы (1801-1917 гг.) / под. ред. А. П. Корелина. М. : Наука, 1994. № 16. С. 160-213.

67. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 года. М. : Изд.-во Московского гос. ун-та, 1968. 178 с.
68. Зорин А. Л. Идеология «православия-самодержавия-народности»: опыт реконструкции. М. : Новое литературное обозрение, 1997. № 26. С. 96-100.
69. Історія держави і права України: навч. посіб. / П. П. Музиченко. К. : Знання, 2000. Ч. 2. 662 с.
70. Казакевич О. А. Валувський циркуляр 1863 року в історіографічних оцінках. К. : Вид.-во Київськ. ун-та, 2013. № 40. С. 2-9.
71. Каменский Н. К. Современное положение Финляндии с точки зрения обороны государства. СПб. : Типография А. С. Суворина, 1908. 359 с.
72. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид.-во Католицького українського ун-та, 2005. 360 с.
73. Катренко А. М. Український національний рух ХІХ століття: навч. посіб. К. : Київський військовий гуманітарний ін-т, 1997. 51 с.
74. Климаков Ю. В. М. Н. Катков как издатель и редактор. М. : Либерей-Бибинформ, 2011. № 2. С. 93-100.
75. Ковалевский П. И. Национализм и национальное воспитание в России. Нью-Йорк: Единство Руси, 1922. 334 с.
76. Корнілов А. А. Александр II. СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1893. 301 с.
77. Костомаров М. І. Автобіографія / під ред. В. А. Котельникова. М. : Дніпро, 1922. 683 с.
78. Кризис самодержавия в России, 1895-1917 гг. Л. : Наука, 1984. 664 с.
79. Литвак Б. Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. М. : Политиздат, 1991. 302 с.
80. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908-1914 рр.). К. : Український історичний журнал, 1996. № 2. С. 55-65.
81. Ляшенко Л. М. Александр II: Победа и трагедия. М. : АСТ-Пресс, 2011. 232 с.

82. Ляшенко Л. М. Царь-освободитель: Жизнь и деяния Александра II. М. : Владос, 1994. 240 с.
83. Малинова О. Ю. Либерализм и концепт нации. М. : Изд.-во «Полис», 2003. № 2. С. 96-111.
84. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. М. : Новое литературное обозрение, 2007. С. 332-350.
85. Миллер А. И. Украинский вопрос в Российской империи. К. : Laurus, 2013. 416 с.
86. Миллер. О. Ф. На торжественное коронование его императорского величества Александра II, самодержца Всероссийского. М. : Москвитянин, 1856. Т. 2. С. 463-465.
87. Милуков П. Н. Россия на переломе: Большевистский период русской революции. Париж: Изд.-во «Impr. d'art Voltaire», 1927. Т. 1. 429 с.
88. Милько В. І. Юзефович Михайло Володимирович / під ред. В. А. Смолія. К. : Наук. думка, 2013. 297 с.
89. Миронов Б. М. Соціальна історія Росії періода імперії (XVIII – поч. XX ст.). СПб. : Вид.-во «Дмитро Буланін», 2003. Т. 2. 568 с.
90. Михайлов С. К. Юридическое положение Финляндии. СПб. : Типография А. С. Суворина, 1901. 194 с.
91. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). М. : Институт славяноведения РАН, 2003. 287 с.
92. Міяковський В. В. Київська громада: З історії українського громадського руху 60-х рр. XIX ст. К. : Наук. думка, 1924. 217 с.
93. Мультиатули П. В. Император Николай II и П. А. Столыпин: Правда и мифы о взаимоотношениях. М. : Изд.-во «Власть», 2012. № 1. С. 167-173.
94. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления. М. : Изд.-во «Славянский диалог», 1998. 416 с.
95. Новикова И. Н. Великое княжество Финляндское в имперской политике России. М. : МОНФ, 1997. № 3. С. 89-113.

96. Обнинский В. П. Последний самодержец. Очерк жизни и царствования императора России Николая II / под ред. С. С. Волка. М. : Республика, 1992. 288 с.
97. Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. Белград: Общество распространения русской национальной и патриотической литературы, 1939. Т. 1. 389 с.
98. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение (социальные корни и эволюция до начала XX века). М. : Наука, 1977. 288 с.
99. Покровский М. Н. Общая политика правительства 1866-1892 гг. / под ред. А. Н. Гранат. СПб. : Кириллица, 1950. Т. 5. 340 с.
100. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времён. М. : Т-во «Мир», 1911. Т. 3. 232 с.
101. Полещук Т. С. Історія Росії XIX – початок XX ст. / навч. посіб. Львів: ПАІС, 2008. 400 с.
102. Пресняков А. Е. Российские самодержцы. М. : Книга, 1990. 449 с.
103. Рагимова П. Ф. Особенности национальной политики Российской империи в конце XIX – начале XX века. Самара: Вестник Самарского ун-та, 2014. № 5 (36). С. 134-141.
104. Радзинский Э. С. Александр II: жизнь и смерть. М. : АСТ, 2006. 518 с.
105. Революция против свободы: Дискуссия о реформах Александра II и судьбе государства. М. : Изд.-во «Европа», 2007. 236 с.
106. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / під ред. О. Р. Стасюка. К. : Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
107. Реєнт О. П. Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу. К. : Знання, 2012. № 20. С. 84-124.
108. Российские государи. Александр III (1845-1894 гг.): его личность, интимная жизнь и правление. М. : Галактика, 1991. 30 с.

109. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика: учеб. пособ. / под ред. В. Я. Гросул. М. : Прогресс-традиция, 2000. 442 с.
110. Савченко Н. М., Подольський М. К Історія України: навч. посіб. К: Центр навчальної літератури, 2006. 544 с.
111. Савченко Ф. Я. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. К. : Державне видавництво України, 1930. 414 с.
112. Санькова С. М. Анализ ключевых проблем изучения российской политической истории XIX века на основе историографии М. Н. Каткова. Томск: Вестник Томского гос. ун-та, 2010. № 2 (10). С. 5-11.
113. Солженицын А. И. Двести лет вместе (1795-1995 гг.). М. : Изд.-во Русский путь, 2001. Т. 1. 512 с.
114. Сосновских А. В. Национальная политика к началу XX века и её влияние на развитие кризисной ситуации в Российской империи. Екатеринбург: Балтийский гуманитарный журнал, 2016. Т. 5. № 1(14). С. 204-207.
115. Спиридович А. И. Великая война и Февральская революция. Нью-Йорк: Всеславянское издательство, 1960. Т. 1. 1278 с.
116. Старина и новизна. СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1898. Кн. II. 359 с.
117. Твардовская В. А. Идеология пореформенного самодержавия. М. : Наука, 1978. 279 с.
118. Теплоухова М. В. Этно-национальная политика в Российской империи XIX – начала XX вв. Смоленск: Ойкумена, 2011. № 2. С. 139-144.
119. Трунов К. Н. Партия кадетов и украинский вопрос (1905-1917 гг.). СПб. : Изд.-во «Отечественная история», 2014. № 1. С. 63-72.
120. Україна крізь віки: в XV томах // Сарбей В. Г. Національне відродження України. К. : Альтернативи, 1999. Т. 9. 335 с.
121. Хейфец М. И. Вторая революционная ситуация в России (конец 70-х – начало 80-х гг. XIX века). М. : Московский гос. ун-т, 1963. 240 с.

122. Христофоров И. А. Крымская война и великие реформы Александра в российской истории. М. : НИУ ВШЭ, 2016. 197 с.
123. Центральная Азия в составе Российской империи. М. : Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.
124. Чернуха В. Г. Александр III. Воспоминания. Дневники. Письма. СПб. : Изд.-во Пушкинского Фонда, 2001. 418 с.
125. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века. Л. : Наука, 1978. 248 с.
126. Чулков Г. И. Императоры: Психологические портреты. М. : Амфора, 1993. 415 с.
127. Шевченко М. М. Доклады министра народного просвещения С. С. Уварова императору Николаю I. М. : Эллис Лак, 1995. Т. 1. С. 67-78.
128. Шевчук В. П. Історія української державності: навч. посіб. К. : Либідь, 1999. 480 с.
129. Щетинина Г. К. Университеты в России и университетский устав 1884 года. М. : Наука, 1976. 232 с.
130. Яковлев А. И. Александр II и его эпоха. М. : Знание, 1992. № 4 (92). 64 с.

Автореферати дисертацій

131. Аверьянов А. В. Национальный вопрос в доктрине и политической практике русского консерватизма в конце XIX – начале XX вв. : автореф. дис....канд. ист. наук: 07.00.02; Юж. федер. ун-т. Ростов-на-Дону, 2007. 26 с.

Електронні ресурси

132. Валуєвський циркуляр про заборону української мови – 150 років : вибр. твори / під ред. Севгіль Мусаєвої-Боровик. К: Українська історична правда, 2013. 4 с. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/30/132286/> (дата звернення: 04.11.2019).
133. Гай-Нижник П. П. Петро Валуев (министр внутренних дел Российской империи). К. : Либідь, 2013. 5 с. URL:

<http://www.hainyzhnyk.in.ua/doc2/1863%2806%2930.Valuev.cirkulyar.php>
(дата звернення: 04.10.2019).

134. Зайончковский П. А. Александр III и его ближайшее окружение. К. : Научная электронная библиотека, 2017. 3 с. URL: <https://elibrary.com.ua/m/articles/view/АЛЕКСАНДР-III-И-ЕГО-БЛИЖАЙШЕЕ-ОКРУЖЕНИЕ> (дата обращения: 10.11.2018).
135. Мудрий М. М. Циркуляр 1863 року. Л. : Світ, 2013. 24 с. URL: <http://zaxid.net/news/showNews.do?tsirkulyar&objectId=1290518> (дата звернення: 04.02.2018).
136. Повний текст Емського указу / М. В. Юзефович. К. : Бібліотека ім. І. П. Багряного, 2016. 1 с. URL: <http://eko-biblioteka.blogspot.com/2016/05/blog-post.html> (дата звернення: 07.10.2019).
137. Соколов Л. Г. Валуевский циркуляр и Эмский указ. Правда и вымыслы. М. : Вестник Юго-Западной Руси, 2006. 16 с. URL <http://alternatio.org/articles/item/118> (дата звернення: 04.10.2019).
138. Сюдюков І. П. Ще раз про Валуєвський циркуляр. К. : День, 2013. 11 с. URL: <http://incognita.day.kiev.ua/shhe-raz-pro-valuyevskij-czirkulyar.html> (дата звернення: 04. 10. 2019).
139. Факсиміле таємного Валуєвського циркуляру. К. : Українська історична правда, 2013. 2 с. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/30/132286/> (дата звернення: 09.10.2019).